Undantagsplatsen

De uppländska vallonbrukens historia sedd genom tre seklers skönlitteratur

ANDREAS HEDBERG

Inledning

Det tog närmare ett sekel för den industriella revolutionen att nå Sverige från England. Men när de sociala, ekonomiska och tekniska nyheterna väl kom att påverka det svenska näringslivet skedde moderniseringen i en takt som saknar motstycke i Europa. Industrialiseringen mötte inte heller samma folkliga motstånd som i exempelvis Frankrike. En bidragande orsak till denna snabba och smidiga utveckling (som i sin tur var en förutsättning för den svenska ekonomins anmärkningsvärda tillväxt under 1900-talet) var den flerhundraåriga brukstraditionen i bland annat Bergslagen. Bruken, det vill säga storskaliga anläggningar för olika former av råvaruförädling, utvecklades i flera fall till självförsörjande samhällen. De kan beskrivas som ett slags protoindustriella koncerner, som lade grunden för 1800-talets fabriksväsende.

Bruken som organisations- och samfundsform är en för svensk industrihistoria unik miljö. De hade i många fall ett kontinentalt och aristokratiskt ursprung vilket resulterade i en slutenhet gentemot det omgivande samhället, i kombination med starka interna beroendeförhållanden och en tydlig, patriarkal hierarki.[1] Samtidigt var bruksmiljön något av ett embryo till det svenska folkhemmet, ett välplanerat samhälle i miniatyr, med herrgårdsbyggnaden i centrum, symmetriskt placerad i förhållande till bruksgatan med dess likformiga arbetarbostäder. Miljöns fysiska utformning förkroppsligade tron på planering och omsorg, liksom tanken på ett skyddande förnuft och ett konstruktivt samarbete mellan arbetare och patron.[2]

Men den svenska bruksnäringen var inte alldeles likformig. Bruken såg olika ut på olika platser i landet, bland annat beroende på olika näringsfång och skilda geografiska förhållanden. De uppländska vallonbruken, som står i centrum för denna uppsats, utgör

en särskild miljö (bergsbruk i kustnära områden, med avancerat "vallonsmide"), som skiljer sig från motsvarande samhällen i exempelvis Västmanland och Östergötland.

Den svenska bruksmiljön – även den uppländska – har blivit föremål för betydande forskningsinsatser, främst genomförda av historiker.[3] Men även skönlitterära författare har uppmärksammat brukens betydelse. En av den svenska litteraturens mest berömda romaner, Selma Lagerlöfs *Gösta Berlings saga* (1891), utspelar sig i värmländsk bruksmiljö. Men även om vallonbruken har det förstås skrivits skönlitterärt. I den här uppsatsen kommer jag att visa hur.

En grundläggande förutsättning för mitt arbete är litteratursociologen Lars Furulands bibliografi *Bergslagen i litteraturen* (1998). Furuland har med hjälp av sin djupa förankring i Bergslagsmiljön[4] förtecknat litteratur med anknytning till de uppländska bruken. Med utgångspunkt i Furulands bibliografi har jag valt ut ett antal verk som uttryckligen eller i lätt förklädnad beskriver livet på de uppländska vallonbruken. Fyra av dessa (tre skönlitterära verk och en beskrivande rapport) presenteras närmare i denna uppsats. Syftet med min granskning av detta material är att visa hur skönlitteraturen kan fungera som kompletterande källa för kunskapen om de uppländska vallonbruken, samt hur skönlitteraturen har bidragit till att skapa vår bild av dessa bruksmiljöer. Vilka berättelser har knutits till vallonbruken? Hur skildras arbetarnas verklighet? Hur värderas hierarkier och förändringar i den relativt slutna bruksmiljön? Vilka föreställningar om livet på bruken förekommer i skönlitteratur och memoarer? De verk som valts ut har tillkommit mellan åren 1787 och 1993 och kan sägas representera tre skilda perioder i vallonbrukens historia: förindustriell, industriell och postindustriell tid. Jag presenterar dem här i kronologisk ordning.

Förindustriell tid: makt och ära

Den 11 juli 1719 siktades en rysk krigsflotta från utkiken på Söderarm utanför Norrtälje. Anfallet var väntat, men förberedelserna bristfälliga. Såväl armén som civilsamhället var hårt pressat efter nederlagen i Det stora nordiska kriget (1700–1721). 1700-talets två första decennier hade dessutom präglats av stränga vintrar, missväxt och pestepidemier. Det främsta målet för det ryska anfallet var de uppländska vallonbruken, som försåg den svenska kronan med både krigsmateriel och stora inkomster. Östhammar och Öregrund ödelades. Forsmark och Lövsta bruk stacks i brand. När de ryska styrkorna lämnade svensk mark noterades skador till ett värde av mellan fyra och sex miljoner daler silvermynt, vilket motsvarade hela det svenska rikets samlade årsinkomst.[5]

Situationen för den uppländska bruks-

näringen kunde knappast ha varit sämre. Ändå blev 1700-talet en guldålder för vallonbruken. Tack vare fortsatt goda exportinkomster kunde nedbrända samhällen åter byggas upp, men nu i moderniserad form. Bruken utvecklades till monumentala anläggningar, där herrgård, park, bruksgata och kyrka bildade en enhet. Välkända arkitekter som Carl Hårleman och Jean Eric Rehn anlitades för att skapa slottsliknande herrgårdskomplex i bland annat Söderfors och Lövsta. Kulturlivet utvecklades och blev en viktig del av brukspatronernas identitet.

Men även de skönlitterära berättelserna om vallonbruken präglades förstås av de speciella förhållandena under denna guldålder. Det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets fiktionsberättelser om bruken fungerade i flera fall som hyllningar till patronerna, och uppehåller sig mer vid herrgårdsmiljöernas stråt än arbetarnas vardag. Typiskt för dessa verk är att de skildrar bruksmiljön utifrån och från ovan, med högreståndsgästens storögda blick. Perspektivet är typiskt för 1700-talets diktare, som verkade i ett samhälle där den borgerliga offentligheten, självständig från kyrkan och hovet, ännu inte etablerats på allvar. Marknaden för skönlitteratur var därför mycket begränsad. Diktaren förväntades i första hand representera makten, och i hyllningsverser framhålla kungens eller adelsmännens rikedom och status. Ersättningen kunde bestå av enstaka ekonomiska bidrag eller diktarpensioner. Det skulle dröja innan skönlitteraturen fick till sin främsta uppgift att förmedla författarens personliga känslor och erfarenheter till läsarna.

Speciellt för de skönlitterära berättelserna om uppländska vallonbruken från förindustriell tid är att de handlar om en ensam man ur högreståndsmiljö som besegrar naturen för att skapa järnbruket som en konkret representation av positiva värden, i synnerhet de nationella. Patroner som Louis de Geer, Samuel af Ugglas, Adolf Ulric Grill och Per Adolf Tamm hyllas som kraftfulla och initiativrika nydanare, men också som länkar i den kedja som förbinder nutiden med fornstora dagar, stormaktstidens och den tidiga uppländska högkulturens. Till stor del handlar det om att konstruera ett aristokratiskt mansideal. Det kvinnliga subjektet har ingen plats i denna litteratur.

Genomgående är också beskrivningen av bruket som en syntes av det sköna och det sublima; skrämmande krafter (det sublima) tyglas för att producera rikedom och ordning (det sköna). Dessutom framstår bruken som idealiserade mötesplatser för svenskt och utländskt, nordiskt och sydländskt. Kombinationen av det bekanta och det främmande utmärker vallonbruken i förhållande till den uppländska omgivningen.

Bruksarbetarnas vardag är sällan intressant för dessa författare. Smederna framstår vanligen som röstlösa inventarier, beskrivna

som natur- eller sagoväsen. Arbetaren blir aldrig individualiserad, aldrig porträtterad som en tänkande varelse. Över huvud taget råder oftast en fullständig brist på konkretion i denna äldre litteratur om bruken. I centrum för skildringen står patronens status, inte individens erfarenheter.

Ett palats i öknen. Thomas Thorilds "Forsmark"

Den 28 december 1787 skickade poeten och Uppsala-studenten Thomas Thorild ett "skaldestycke" till patronen på Forsmarks bruk, med titeln "Forsmark. Skaldesång til Herr Revisions-Secreteraren, M:M: Samu'l af Ugglas". Till dikten bifogade Thorild ett brev med inledningsorden "Nådige Herre! Jag önskar at detta måtte behaga Eder." Ämnet, berättelsen om Forsmarks bruk, beskrivs som "Värdigt en Nordens Skald!". Nästa brev från Thorild till Ugglas skickades från Uppsala någon av de första dagarna i januari 1788. Skalden uttrycker där sin glädje över att "detta ringa offer af min erkänsla och min vördnad [dikten] behagat Min Nådige Herre", samt ber om ett bidrag på femtio riksdaler som hjälp på vägen till en framtida karriär som "*Doctor* i Lagarne, och Medicinen". Av nästa brev, daterat den 8 januari, framgår att Thorild mottagit det önskade bidraget.[6]

Thomas Thorild (1759–1808), tillsammans med Bengt Lidner Sveriges främste Sturm und Drang-diktare, hade vid sin ankomst till Uppsala redan gjort skandal i huvudstadens litterära kretsar, där hans filosofiska lärodikt "Passionerna" (1781) blivit föremål för en utdragen fejd mellan den gamla (klassicistiska) och den nya (förromantiska) skolan. Liksom många av tidens författare finansierade Thorild sin verksamhet med hjälp av dikter i samma stil som "Forsmark", dikter som tillägnades rika och mäktiga män.

I dikten "Forsmark" upprättas tidigt en motsättning mellan två poler, en positiv och en negativ. Sverige och Norden ("*Du* gamla *Svithiods Land*, O mine *Fäders Bygd*!") står för positiva värden, medan det utländska, i synnerhet det sydländska, står för negativa eller tvivelaktiga.[7] Ett vi – till vilka diktjaget och läsaren räknas – ställs mot den *andre*. Som suverän garant för de goda värdena framstår brukspatron Samuel af Ugglas, herre på Forsmark.

Thorild inleder sin dikt med en beskrivning av Sverige och Norden. Himlen, menar Thorild, har förlänat detta rike en särskild nåd, klätt bergets stela branter med gröna skogar och lämnat "*Malmens* glans" som en skatt åt "*Bergets* Söner". Vi, "NORDENS Folk", kan visserligen inte glädjas åt blomsterskörd och söta frukter, men istället har vi fått något bättre: mod, styrka och frihet, nödvändiga egenskaper för den som tvingas leva med "*Nordans* Våld" och "*Vintrens* snö". Mot detta "sköna och starka" ställer Thorild vad han uppfattar som dess

motsats, "det sköna och ljuva". Medan Nordens folk präglas av manlighet och styrka beskrivs söderns "*Veka Folkslag*" som vällustiga, kvinnliga väsen med trälsinne. Det lättsinne, den glans, som präglar söderns länder, lockar bara "*Vesterns Dårar*".

Därför drabbas diktjaget av "hastig skräck" när han ser Forsmark, "[e]t glänsande PALATS – i denna *Öken*". Mitt i urskogen öppnar sig en sagolik värld, bebodd av mytiska väsen (cykloper, Fröja, Thor). Här står "*Oceaners* gny" och "*Forssars brus och dån*" (syftande på forsarna i Forsmarksströmmen som drev brukets stångjärnshamrar, förknippade med krigsguden Thor) mot "glans" och "*Lundars* pragt" (förknippade med kärleksgudinnan Fröja). Är detta människors verk?, frågar sig diktjaget.

> Jo! våre Fäders eld här brinner
> I trots af Nordens Is: med gudalikt förakt
> Af Faror och af död, de alt sig underlagt:
> På Ödets hårda Lag, se! deras styrka vinner:
> Och ned ur sjelfva Bergens natt
> De bryta ut sin Äras glans, sin skatt.

Det är tack vare denna skatt, "detta smälta Grus" (malmen) som idyllen Forsmark har skapats. Likt gudar har fäderna tvingat naturen till underkastelse. Med förtjänsterna från bruksnäringen kan vi, Nordens folk, "*Verldens* härlighet/Och *pragt* och *ära* till oss handle". Men, undrar diktjaget, vad händer när "*[d]e* veka *Trälars*" glans pryder "*Nordens* klyftor"? Slocknar de stora fädernas "*höga mod*" i "*Söners blod*"? Nej, konstaterar han (för det är en man som talar):

> När Guldet kastar sina strålar
> I sanna Ärans guda-spår;
> Och när den Pragt för sinnet prålar
> Af Ägarns Dygd en Vigt för själen får;
> När Lyckan med Förtjensten går –
> Välsignadt då är Guld, och glans och Lycka!
> Och helig är den Pragt, som GUDARS hus
> plär smycka.

Forsmarks och de andra vallonbrukens påkostade miljöer – med guldålderns alla extravaganser i form av påkostad arkitektur, konstsamlingar och bibliotek – utgör alltså inget hot mot de nordiska folkens särart, så länge de grundas på bruksherrens ära och dygd. Samuel af Ugglas är just en sådan värdig patron, "*En Man*, som *sjelf* sin *Lyckas* uphof var,/*En Man* af *egen dygd*, af *stort* och *redligt sinne*".

Diktjaget förs sedan in i brukets smedjor där "NORDENS starke *söner*" bearbetar malmen. Patron Ugglas får nu själv föra ordet och förklarar att det är här, vid härdarnas "eviga lågor" som barden (diktaren, sångaren) verkligen kan lära känna sitt land. Liksom miljön kring Forsmarks bruk beskrivs smederna i mytologiska termer, som ättlingar av Jofur (Zeus) eller Thor, som cykloper eller jättar, men "[a]f de gamle *Sviars* stam". De får representera de positiva värden som sedan diktens inledning präglat det nordiska: manlighet, dådkraft,

styrka, ära och mod. Smedjan står också för det sublima, det väldiga och skrämmande – ett återkommande motiv i Sturm und Drang-litteraturen.[8] Diktjaget talar om en "*Majestätelig*" syn; han ser "*Eldar* regna på *Vattnets bryn*" och hör "tusende qval/ Af *Hjul*, af *Släggor*, af *Vatten*, af *Eldars* tal" som "*qvidande*, *dånande*, *braka* och *gnyende hvissla*". Mitt i detta inferno av gnistor och oljud går smederna, "NORDENS *Cykloper*" trygga fram.[9]

> *Han* [smeden] under *Hammarn* Massan slänger:
> *Vid* hvarje *Åskslag* denne dänger
> *Et Regn* af *Stjernor* gnistrar kring
> *Förtjusning*! se, de blixta, brinna
> I ljusblå *lågor*, tindra, födas och försvinna.
> *Men Kämpen* [smeden] märker ingen ting.
> *Han* Jättelik sin *Massa* vänder,
> *Lugn* som en *klippa* i en *storm*.
> *Han Malmen* ger sitt *mått*; sin *form*;
> *Och Vräker den* ur *sina händer*.

"Forsmark" är typisk för de förindustriella bruksskildringarna: Thorild uppehåller sig i första hand vid de abstrakta värden som representeras av bruket och patronen (vilket naturligtvis inte är särskilt förvånande i en dikt som i första hand är tänkt som en ansökan om ekonomisk hjälp). Forsmark beskrivs som en anomali, en undantagsplats, i den svenska vildmarken, en pastoral idyll som har lånat drag från 1700-talets klassicistiska herdediktning. I bruksmiljön kombineras det sköna (balans, ordning och utländsk kultur) med det sublima (de vilda krafterna, det urnordiska). Talrika omnämnanden av gudar och mytologiska väsen betonar ytterligare avståndet till en vardaglig verklighet. Bruksarbetaren framstår mer som ett sagoväsen – tyst och stark – än som en verklig människa med mänsklig kropp och röst.[10] Hans främsta uppgift är hos Thorild att påminna läsaren om "de gamle *Sviars*" storhet. Sveriges ära vilar på de värden som det uppländska bruket (under den dygdige "*Ägarns*" beskydd) producerar.

Industriell tid: förändring och konflikt

Den 5 september 1876 nådde järnvägsrälsen Dannemora. Samma dag ankom det första tåget till stationen, pyntat med svenska flaggor. Händelsen högtidlighölls med en enkel festlighet. Järnvägsarbetarna belönades med extra förplägnad för sin "raskhet och [sitt] ordentliga uppförande".[11] Smalspåret till kusten innebar helt nya förutsättningar för bruksnäringen i Österby. Sedan järnbrytningen påbörjades i Dannemora hade man fått lägga stångjärnet på hög i väntan på vinterföret som medgav transport de dryga fyra milen till utskeppningshamnen vid Galtfjärden. Nu blev det möjligt att forsla järnmalmen österut oberoende av väderlek. Samtidigt innebar tekniska innovationer

i samband med industrialiseringen av det svenska näringslivet att förutsättningarna för järnbruket förändrades radikalt under andra halvan av 1800-talet. 1863 introducerades dynamiten, som gjorde det möjligt att bryta malm under jord, inte bara i dagbrott. En ånghammare togs i bruk i Gimo 1887.[12] Från mitten av 1800-talet revs de gamla vallonsmedjorna och ersattes av effektivare så kallade lancashiresmedjor.

Snabba och effektiva transporter i kombination med industrins rationaliseringar innebar att bruksnäringen efterhand centraliserades till ett fåtal orter. Den så kallade bruksdöden kan sägas inledas redan 1878, då verksamheten vid Ortala bruk upphörde. Under 1880-talet följde nedläggningar i Bennebol, Berkinge, Hillebola och Åkerby. Före sekelskiftet 1900 upphörde tillverkningen även i Forsmark, Rånäs och Vällnora. Men trots att bruken slogs samman och moderniserades var de för små för att kunna överleva. Rationaliseringar följdes av lågkonjunktur och övermäktig konkurrens. År 1870 fanns det 380 järnbruk i Sverige. Det antalet hade vid första världskrigets utbrott reducerats till 140, en utveckling som fortsatte under det politiskt och ekonomiskt oroliga 1920-talet.[13]

Samtidigt som vallonbruken blev allt färre förändrades ägandeformerna. Den adlige patronen ersattes av aktiebolag. Per Adolf Tamms arvingar bildade på 1870-talet Österbybruks AB. Söderfors bruk bolagiserades 1872. Utvecklingen innebar en dramatisk förändring av relationen mellan arbetare och ägare. Patronen, som varit en fysiskt närvarande ledare för verksamheten, ersattes med en abstrakt konstruktion. Aktiebolagen, menar historikern Olov Isaksson, ”tycks i de flesta fall ha känt mindre ansvar för de anställdas boendemiljö än de gamla patronerna”.[14] Decennierna kring sekelskiftet 1900 blev också en period av sociala konflikter vid bruken. Gruvarbetarna proletariserades på ett helt annat sätt än de egentliga bruksarbetarna. Därför fick arbetarrörelsen tidigare fäste i Dannemora än i närbelägna Österbybruk. Den första strejken inträffade där under nödåren 1867–68. Orsaken var sänkta löner. Disponenten för Dannemorabolaget, Ludvig af Ugglas, kallade slutligen in militären, som tvingade de strejkande att återgå till arbetet med försämrade villkor.

Bolagens hårdare attityd mot arbetarna drabbade också det rika kulturlivet vid vallonbruken. Verk av radikala författare som August Strindberg och Gustaf af Geijerstam ströks från listorna över önskad litteratur i Österby läseförening. Företagsledningen vid Dannemora gruvor såg till att ingen socialistisk litteratur köptes in till ortens bibliotek.[15] Slutligen blev dock arbetarrörelsen ett permanent inslag även vid bruken. Efter flera misslyckade försök grundades bestående fackföreningar i både Dannemora och Österby 1918. När Österbys befolk-

ning växte under 1920-talet tillkom många arbetare som aldrig varit bundna till brukens patriarkala system. Istället hade de erfarenheter av fackligt arbete på andra orter. Många av dem var kommunister, varav de mest aktiva gjorde flera studieresor till Sovjetunionen. Tamms vallonbruk hade blivit "det röda Österby".[16]

Konflikterna på arbetsmarknaden speglas i de skönlitterära författarnas skildringar av vallonbruken. Medan de romantiska poeterna hade varit gäster på bruken och skrivit hyllningar till patronen är det nu arbetarna själva som står i centrum för berättelsen. Detta innebär att fokus hamnar på konflikter och problem snarare än på de värden som bruken tidigare fått representera, till exempel makt, nation och manlighet.

Detta nya perspektiv hade blivit möjligt tack vare stora förändringar av författarnas villkor. Marknaden för skönlitteratur, som under romantiken varit mycket begränsad, växte kraftigt under senare delen av 1800-talet. Detta innebar att författarna fick betydligt bättre möjligheter att försörja sig på sitt skrivande, utan att behöva göra sig beroende av ekonomiska bidrag från mecenater. Ungefär samtidigt började författare och läsare betrakta skönlitteraturen som ett realistiskt projekt, något som skapades i syfte att sannfärdigt skildra den omgivande verkligheten. Dessa förändringar – skapandet av en livskraftig marknad för skönlitteratur och den realistiska litteraturens genombrott – gav helt nya förutsättningar för skönlitterära skildringar av de uppländska vallonbruken.

Arbetarna blir människor av kött och blod, individualiserade, med egna personlighetsdrag. Däremot saknas ännu verk av kvinnliga författare; de kvinnliga bruksarbetarnas villkor blir visserligen ett gångbart ämne för tidens skönlitteratur, men det är manliga författare som formar berättelsen.

Med det nya perspektivet, arbetarens, följer också nya teman i de skönlitterära skildringarna av vallonbruken. Medan bruket för den förindustrielle författaren varit en kuriositet, ett exotiskt resmål för den sysslolöse resenären, har det nu blivit en farlig arbetsplats med sociala problem. Samtidigt problematiseras bilden av den välvillige patriarken. Bakom den industriella fasens typberättelse om vallonbruken finns ett tydligt syfte: att befria individen från lidande och förtryck.

Den industriella fasens typberättelse om vallonbruken är också en berättelse om förändring, om en ny ordning som ersätter en gammal. Ofta är det en moderniseringskritisk berättelse. Skönlitteraturen blir ett sätt att reagera på den så kallade bruksdöden. I dikter och noveller från 1900-talets första decennier framträder sorgen över en värld som gått förlorad. Bolagiseringen upplöser den personliga kontakten mellan ägare och anställd. Brukets undantagsvärld, en organisk enhet som skapats under århund-

raden, dukar under i kampen mot den moderna världens mekaniserade näringsliv. Den kvardröjande sagostämningen upplöses när hamrarna i vallonsmedjan tystnar. Flera författare liknar bruket vid ett levande väsen, vars hjärta slutar slå.

En liten värld för sig. Gustaf af Geijerstam besöker Dannemora

Gustaf af Geijerstam (1858–1909) är idag mest känd som August Strindbergs hatobjekt, elakt baktalad som "lille Zachris" i nyckelromanen *Svarta fanor* (1907). Men i sin samtid var han en av de centrala gestalterna i 1880-talets moderna litteratur. Hans debutbok, novellsamlingen *Gråkallt* (1882), har i efterhand kommit att betraktas som ett portalverk för det litterära "åttitalet", präglat av Georg Brandes ambition att "sätta problem under debatt". Romanförfattaren skulle vara journalist och litteratör snarare än kammardiktande poet och under 1890-talet kombinerade Geijerstam sitt skönlitterära skrivande med socialvetenskapliga forskningsrapporter, utförda på uppdrag av Lorénska stiftelsen. En av dessa är *Anteckningar rörande arbetarnes ställning vid fyra svenska grufvor* (1897), som innehåller en redogörelse för vardagslivet vid Dannemoragruvan.[17]

Om bruksmiljön under förindustriell tid kunde skildras som ett exotiskt turistmål är det hos Geijerstam i första hand fråga om gruvan som arbetsplats. I ett kort företal förklarar han hur en modern vetenskapsman och litteratör skiljer sig från sina föregångare genom ambitionen att "gå verkligheten in på lifvet och genom reela detaljskildringar vinna kunskap om de fakta, hvilka ej nås af kammarstudierna". Denna programförklaring utgår från en modern syn på verkligheten som något som utförligt kan beskrivas, samt att det som utförligt kan beskrivas också kan kontrolleras och förändras. Geijerstam, liksom många av hans samtida kollegor, ställde sig bakom denna ambition. Litteraturens uppgift var för dem att kritiskt granska samhället för att befria människan från alla former av förtryck. Geijerstam väljer dock att mildra sin kritik mot missförhållanden i gruvorna. I sitt företal försäkrar han att syftet med rapporten inte har varit att "framställa personligen sårande eller nedsättande anmärkningar af hvad art de vara månde" även om "förhållanden någon gång komma i dagen hvilka äro af den natur, att de måste ådaga vederbörande rättvisa förebråelser".[18]

Hos Thomas Thorild var bruksarbetarna röstlösa naturväsen som oförtröttligt utförde sitt arbete på samma oproblematiska sätt som maskiner. När Geijerstam berättar om vad han ser i Dannemora är det med helt andra utgångspunkter. Arbetaren är en medmänniska som lever under svåra villkor. Hans uppgifter är "betydligt tyngre än så godt som allt annat kroppsarbete" och utförs dessutom i mörker "endast upplyst af

en fotogenlampa, som kastar sitt svaga sken blott på de närmaste föremålen".[19]

Geijerstam skriver också utförligt om vallonbrukens bolagisering. Han talar om aktiebolaget som "nutidens form för storkapitalist" och intresserar sig i första hand för styrelsens och disponentens relation till brukets anställda. Arbetaren förhåller sig inte längre till en "öfverherre, hvilken dock alltid måste vara en menniska" utan till "en obestämd, oåtkomlig makt, med hvilken det är svårt nog att få tala, och hvars fordringar i regeln blifvit lag". Förr hade arbetarna åtminstone möjlighet att "tala vackert vid sin husbonde", men nu har "personligheten" försvunnit, husbonden har blivit en abstrakt enhet, aktiebolaget, och "det är en hel historia att få tala med ett aktiebolag". Styrelsens medlemmar bor inte i Dannemora, menar Geijerstam, och har kanske inte ens besökt gruvan. Och, konstaterar han, "den personliga beröringen med individerna, hvilken i gamla dagar mildrade rikemans egoism, [har] upphört" och varje beslut om reformer på arbetsplatsen – bättre bostäder, högre löner, understöd och pensioner – blir "en enkel sifferfråga, hvilken afgöres genom en blick på årets kalkyler".[20]

Geijerstam kritiserar alltså den industrialiserade järnbrytningen genom att ställa den mot idealbilden av bruket såsom den populariserats av tidigare författare. Den gode patriarken, personifierad av Per Adolf Tamm på Österby ("Gammel-Tammen"), hade enligt denna idealbild en omhändertagande attityd gentemot sina anställda. Han skapade bruket som en välorganiserad småstad där arbetarna kunde leva gott. Detta förhållande – enligt Geijerstam en viktig del av det som gjorde bruket till en undantagsmiljö i det svenska samhället – har tillintetgjorts genom den industriella revolutionen.

Men Geijerstam ser också att Dannemora i mångt och mycket förblivit vad det var. Han talar om miljöns "egendomliga" intryck på besökaren. "Hela den yttre apparaten", skriver han, "har tagit totalt modern pregel, [...] men under allt detta lefver en gammaldags anda bland befolkningen, och den är så framträdande, att ingen [...] kan undgå att taga intryck deraf". Det som utmärker "arbetarstocken" är att den är homogen, gammal och "sluten inom sig sjelf". Personalomsättningen är anmärkningsvärt låg – generation efter generation lever och verkar vid gruvan. Dannemorabon är "rotfast vid torfvan". Bruksmiljön har alltså, tack vare den nedärvda viljan att isolera sig, att definiera sig mot omvärlden, lyckats undgå några av de strukturförändringar som upplevdes som typiska för moderniseringen av det svenska samhället, i synnerhet upplösningen av gamla boendeformer i samband med urbanisering och emigration. Geijerstam betraktar traditionens seghet, det förflutnas makt över Dannemora, som något gott. Bruksmiljön har förblivit "en liten verld för sig".[21]

Till idealbilden av bruket hör också den idylliska miljön, som ofta skildras i kontrast till omgivningens oreda och sociala misär. Med tanke på arbetarnas låga dagspenning förvånas man, menar Geijerstam, "öfver den ordning, snygghet och trefnad, som utmärka äfven de fattigaste bland dessa arbetarhem". Flera gynnsamma omständigheter räknas upp som förklaring till detta avundsvärda tillstånd: det sunda lantlivet (istället för livet i storstaden, där det är betydligt dyrare och mindre hälsosamt att leva), det patriarkaliska styrelsesättet (vars disciplin får inflytande också över hemlivet), nykterhetsrörelsens framgångar och – framför allt – kvinnan, i hennes roll som husmor. Geijerstam ägnar två sidor (en sjättedel) av sin inledande presentation av Dannemora åt husmödrarnas förtjänster. Även här är det fråga om det förflutnas positiva makt över bruksmiljön. Kvinnorna arbetar inte i gruvan utan ägnar sig uteslutande åt hemmets skötsel, liksom bondhustrur i ett förmodernt samhälle, som idealiserades när de industrialiserade städerna växte. Och medan äldre hantverk som sömnad och vävnad enligt Geijerstam håller på att försvinna i det moderna Sverige ser han i Dannemora vävstolar i vart och vartannat hem. Rapporten förvandlas till en hyllning:

> Det passar sig möjligen icke att vara lyrisk uppe i en nykter afhandling. Men jag känner dock lust att skrifva dessa rader som en hyllning åt en flock af qvinnor, hvilka synas förmå mera än andra. Ty visst är, att välståndet i Dannemora arbetarehem får till stor del skrifvas på räkningen af qvinnornas arbetsamhet, plikttrohet, outtröttliga omtanke och goda förstånd.[22]

Postindustriell tid: minnen och äventyr

På kvällen tisdagen den 24 november 1992 lämnade det finska fartyget Pasila lastkajen vid Hargshamn. Ombord fanns omkring 7500 ton järnmalm – den sista leveransen från Dannemoragruvan, där driften upphört redan i mars samma år. Med den sista malmbåten avslutades en epok i Hargshamns historia, konstaterade *Upsala Nya Tidning*.[23] Men i historien om de uppländska vallonbruken fick M/S Pasilas avfärd ännu större symbolisk tyngd. Det var tack vare malmen från Dannemora som brukens stångjärn – det så kallade "Oregrunds iron" (uppkallat efter den gamla utskeppningshamnen) – fick så gott rykte i Europa. När gruvan stängdes hade de flesta av vallonbruken sedan länge lagts ner och förädlingen av malmen flyttats till andra länder.[24] Gimo bruk stängdes 1936, Vattholma – ett av de äldsta svenska järnbruken – 1939. Efter upprepade lågkonjunkturer, strukturomvandlingar, sammanslagningar och rationaliseringar återstod av de en gång så framgångsrika Upplandsbruken bara Älvkarleö

(där tillverkningen pågick till 1972) Österbyverken (som stängdes den 1 juli 1983; järnhanteringen fortsatte dock på orten, tack vare det nybildade Österby gjuteri)[25] och Söderfors (som fortfarande idag, 2013, har en livaktig stålindustri).

Sedan industrierna lagts ner har de uppländska vallonbruken kommit att betraktas på ett nytt sätt. De har återigen – liksom under romantiken – blivit exotiska undantagsplatser. Välbevarade bruksorter som Forsmark, Söderfors och Österbybruk har blivit turistmål. Herrgårdar och smedjor har restaurerats. Turisterna uppmanas att betrakta dessa miljöer på samma sätt som äldre tiders skalder – storögt och respektfullt. Arbetsplatsen har blivit museum och upplevelseindustri.

Under andra halvan av 1900-talet blir de skönlitterära berättelserna om vallonbruken en minneslitteratur. De miljöer som skildras i dikter och romaner har upphört att existera. För författarna handlar det inte längre om att beskriva och förklara för att därigenom befria den förtryckte individen från orättvisor. Istället handlar det om att lyfta fram det som är värt att minnas från en plats som gått förlorad. Utgångspunkten är att fattigdom, kamp och oförrätter skall beskrivas och förmedlas till eftervärlden. Bruket framstår som en plats av motsättningar, mellan arbetare och disponent, mellan fack och arbetsgivare, mellan vallloner och svenskar. Men äldre generationers envisa strävan betraktas också som förutsättningen för vårt eget välstånd, samtidigt som vi – de moderna läsarna – skall lära oss att ingenting skapas utan kamp.

Slutligen innebär den postindustriella fasen i brukslitteraturens historia en återkomst för äventyrsberättelsen om järnbruket. Vallonbruket blir återigen en skyddad plats i ett vilt land, en undantagsmiljö som vallonerna skapar till skydd från naturkrafter och sagoväsen, precis som i Thomas Thorilds dikt "Forsmark" (1787). Ett nytt perspektiv – invandrarens, men också kvinnans, som nu för första gången tillåts bli huvudperson i berättelsen om bruket – blir förutsättningen för en mångfacetterad och händelserik berättelse. Vallonbruken, med deras transnationella ursprung, blir ett kuriosum, en källa för exotiska öden som kan användas av författare till utpräglad underhållningslitteratur.

Historiska äventyrsromaner.
Den episka berättelsen om vallonerna

I samband med den industriella revolutionen fick bruksarbetaren en egen röst. Han var inte längre – som hos Thomas Thorild – ett stumt sagoväsen utan en gudfruktig medmänniska. Men det var först på 1980-talet som de utländska arbetarna, vallonerna, blev centralgestalter. Dessa berättelser kan sägas vara ett resultat av nya riktningar i den svenska romanlitteraturen. Författare som Vilhelm Moberg (1898–

1973) hade – bland annat med Utvandrarserien 1949–1956 – bidragit till ett uppsving för den historiska romanen. 1960-talet innebar vidare stora framgångar för den så kallade dokumentärromanen; författare som Per Olof Sundman (1922–1992) och Per Olov Enquist (f. 1934) baserade flera av sina böcker på historiska dokument (till exempel Sundmans *Ingenjör Andrées luftfärd* [1967] och Enquists *Legionärerna* [1968]). Historiska ämnen blev därför attraktiva för många författare. I sökandet efter anomalier och unika fenomen i den svenska historien fann man bland många andra den vallonska invandringen på 1600-talet. Ämnet lämpar sig utmärkt för skönlitterära skildringar eftersom det rymmer ett flertal fenomen som fängslat läsare i många andra verk: kulturmöten, konflikter, strapatser och nybyggaranda. Dessutom kunde en berättelse om vallonernas ankomst, om deras umbäranden men också om deras initiativkraft och mod, säga något om den arbetskraftsinvandring som präglat det moderna Sverige under efterkrigstiden. I förordet till sin roman *Fransosen* (1985) – den första av fyra i en serie om sammanlagt drygt 1 400 sidor, utgivna 1985–1989 – förklarar Maj-Britt Nergård varför hon valt att skriva om vallonerna i Bergslagen:

> [S]å småningom började jag inse vilken oerhörd betydelse den vallonska invandringen hade även för de mer avskilda bruksbygderna i vårt land. Jag har försökt att följa den enskilde invandraren från den miljö i södra Belgien, där han kom ifrån – och som jag har haft tillfälle att studera på ort och ställe – till bruken i Bergslagen, där det var vallonernas invandring som lade grunden till brukens framtida utveckling och den sociala struktur som man kan urskilja ända fram till 1900-talet. [...] [J]ag har också velat skildra en dåtida invandrares situation med de svårigheter och problem som i omgestaltad form är aktuella än i den dag som är.[26]

Nergårds romanserie är den mest ambitiösa av de historiska verken om vallonbruken. Den bygger på historiska dokument och följer den invandrade familjen Mineur (senare Minöör) intill fjärde led (åren 1627–1737). Men liknande teman och perspektiv finns i Göran Falks romanserie Vallonerna (12 delar om sammanlagt drygt 3 000 sidor, utgivna 1989–1993). Nergårds romaner har marknadsförts som episka berättelser om kulturmöten. Och om man med adjektivet episk syftar på en längre berättelse om en folkgrupps öden och äventyr, gärna i samband med en förflyttning från en plats till en annan, fungerar beteckningen utmärkt också på Falks romanserie. Det är alltså denna typ av stoff som författarna sökt i vallonbrukens historia: den episka berättelsen om folkvandring, etniska konflikter och kulturmöten.

Fransosen, den första romanen i Nergårds romanserie, handlar om kolaren Jacques

Mineur som från trakten av Liège utvandrar till Sverige, sedan ståndssamhällets förtryck och den hårda konkurrensen om den sinande träkolen gjort tillvaron i hemlandet olidlig. I Sverige, sägs det, "finns det skog som aldrig tar slut". Landet ligger långt bort, "så långt bort man någonsin kan komma", där är "kallt, förskräckligt kallt och nästan jämt snö", och invånarna är "barbarer med vilda och råa seder och språk", men Sverige rustar för krig och behöver "allt slags folk som kan framställa järn".[27] I Norden kan en driftig man finna sin frihet. Men i Nergårds berättelse får vallonerna också möta fördomsfulla och fientliga svenskar, som påstår att invandrarna tar deras arbeten. "Det duger inte med vanliga hederliga svenskar", säger en svensk bruksarbetare till Jacques Mineur, "nej, utlänningar ska det vara som sköter masugnen och uppsättningen och hamrarna och kolet. En har snart inte plats i sitt eget fädernesland längre...".[28] Jacques dotter Margeta – den första kvinnliga huvudpersonen som jag har funnit i litteraturen om bruken, och dessutom den första kvinnan beskriven av en kvinnlig författare – får bevittna hur hon och hennes landsmän förknippas med ondska och trollkonster:

> Jag [...] har aldrig kunnat med er sort, som om ni förde med er något främmande, ont [säger Anders Mattsson, en svensk bonde som Margeta är förälskad i]. En smitta som börjat fräta sönder det här landet inifrån! Det var en god tid, då varje bonde och bergsman satt på sin gård och hade att bestämma om sitt eget [...]. Så väller det främmande onda in i landet och vårt järn blir plötsligt ingenting värt, den konst att smälta som varit vår genom generationer, det måste utländska konster till, och främmande köpmän med pengar som gräs börjar lägga sig till med vår jord och våra skogar. Ärliga bönder och bergsmän måste gå från gård och grund medan horder av löst folk strömmar in vid bruken som Egyptens gräshoppor.[29]

En bidragande orsak till det hårda motståndet, och till den genomgående mörka tonen i Nergårds roman, är att Jacques Mineur och hans familj trängt sig längre in i Bergslagsskogarna än någon annan vallon, till ödsliga platser där de tvingas bo i usla skogstorp med golv av kluvna timmerstockar. Det är av okunskap och rädsla som främlingarna skälls för "fransoser" – ett vagt och nedsättande uttryck. Vallonerna svarar på det yttre trycket genom att klamra sig fast vid sitt ursprung. Vackra sommarkvällar sitter Jacques vid sjön och spelar sitt hemlands melodier på fiol, trots att han beskylls för att "spela fram Näcken" och "söka förbindelse med underjordiska makter".[30]

Ett bärande tema i Nergårds roman är det språkliga och kulturella förtryck som vallonerna utsätts för i sitt nya hemland. De svenska prästerna kräver att Jacques barn skall höra evangelium endast på svenska, vilket han ser som ett övergrepp: "De tänkte

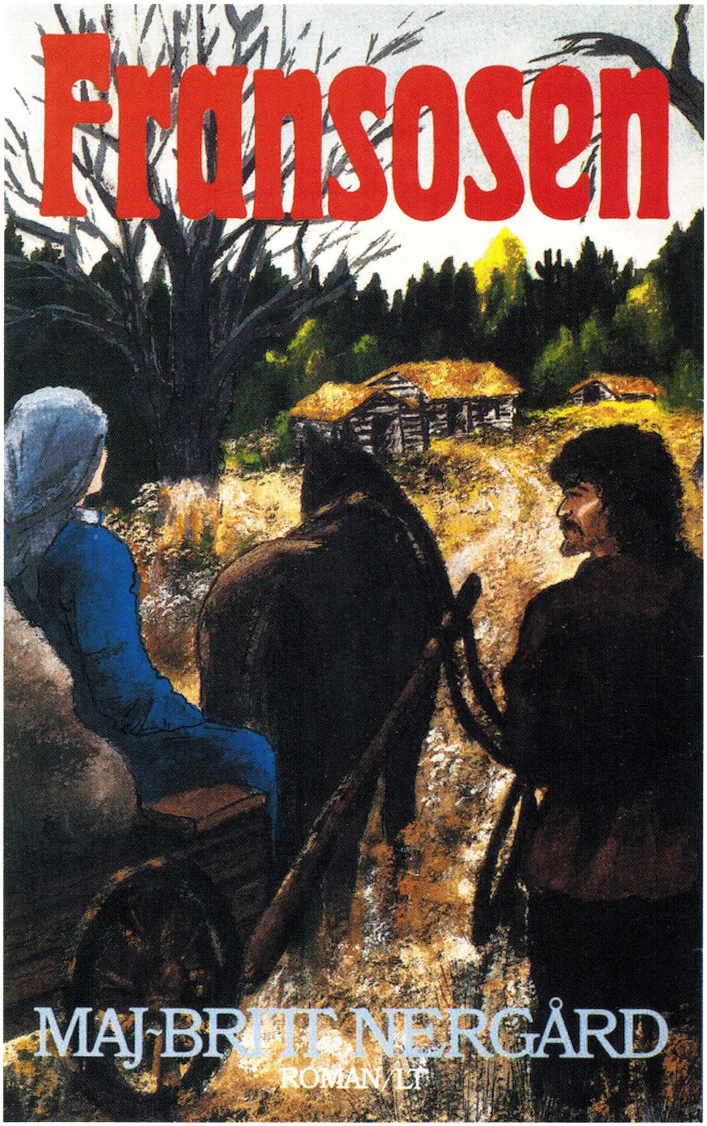

Omslag till Maj-Britt Nergårds roman Fransosen *(1985), den första i en serie om vallonerna i Bergslagen. Illustration av Maria Nergård. Foto Kungl. biblioteket.*

ta hans barns språk ifrån dem, beröva dem en del av dem själva, lösa upp sambandet med deras ursprung, med deras förflutna."[31] Men för vallonerna i Nergårds romansvit är Sverige också ett möjligheternas rike. Vid sitt första besök i "det nya landet" arbetar Jacques i de uppländska vallonbrukens kärnland, hos Mathieu de Geer (Louis de Geers kusin) på Österby, "en både god och rättvis patronus". Betalningen är "riklig" och rättfärdigar deras "slit ute i de kalla och oländiga skogarna".[32] Sverige framstår som ett mystiskt men också lockande land, fullt av sagoväsen som måste betvingas. Jacques blir förförd av det de främmande krafterna, och det är denna olycksaliga fascination som driver romanhandlingen framåt. Nybyggarens möte med det främmande landet konkretiseras i en av *Fransosens* första scener, där Jacques möter en främmande kvinna i skogen. Genast tänker han på skogsråret:

> Och han kände hur han blev ömsevis het och kall, när han satt där på sin skrinda bakom hästen och såg på kvinnan, som kom emot honom utan huckle och med det rödgyllne håret ringlande som smala, slickande tungor av eld ner över de runda axlarna. Som en skogsbrand lika förtärande, ohejdad, lömsk och farlig rasade elden vidare i hans egna ådror. [...] [D]et talades mycket om rå och vittror här i skogarna. Och nog såg hon ut som han skulle kunna föreställa sig ett rå [...]. Men visst såg hon alldeles vanlig ut förutom det fritt hängande håret. En ung kvinna i blekt vit lärftblus med vida ärmar, i mörk kjol med randigt förkläde [...]. Och under schalen kunde han se konturerna av hennes runda bröst, gungande och vita.[33]

Jacques känner en stark dragning till kvinnan, men innan han hinner lyfta ett finger tar hon hans hand och lyfter den "upp mot sitt bröst in under blusens glipa".[34] Kärleksmötet i skogen speglar vallonens möte med det främmande landet. Sverige är en plats som kan och skall erövras. Jacques känner att han aldrig kommer att kunna "undvara de gränslösa skogarna i norr där alla möjligheter [finns], de allra mest oväntade...".[35] Kvinnan i skogen förblir anonym, och återkommer aldrig i berättelsen. Som exotisk, tillgänglig och erfaren ("någon oskuld var hon inte")[36] sätts hon i kontrast till den vallonska kvinnan, representerad av Jacques blivande hustru Jenne, "rak och smal", "[s]val och orörlig", som fått vänta länge på en make.[37] Den kärva kärleken ställs mot den sexuella utlevelsen och tryggheten i den egna kulturen mot det förhäxande äventyret och möjligheterna i det främmande landet.

Scenen med skogsråret återkommer i Göran Falks romansvit Vallonerna, som inleds med att den unge smeden Martin Marchan, tillsammans med ett flera andra landsmän, utvandrar från Liège till Österby. Hos Falk betonas de materiella skälen till utvandringen. Sverige är visserligen kallt och det "vimlar av björn och varg", men där finns

också möjlighet att bli rik. I Vallonien råder arbetslöshet och fattigdom; mäktiga utländska herrar delar "Europas vapensmedja" mellan sig och sedan skogarna skövlats råder kolbrist vid landets järnbruk.[38] För Martin erbjuder Sverige en möjlighet att förverkliga sig själv. Men det är också en farlig plats, befolkad av sagoväsen. I en av romansvitens första scener möter Martin skogsrået, i form av den vackra bonddottern Maja (som på ett annat ställe beskrivs som "den långa blonda huldran").[39] Precis som hos Nergård beskrivs kvinnan med typiskt manlig blick. Hon har långt, utsläppt hår och Martin tycker att hon är "fylld av löften". Innan han kan hejda sig är han "helt i hennes våld"; hon följer honom in och skogen där han låter "livets safter fylla henne". Också hos Falk kontrasteras denna exotiska, tillgängliga och erfarna kvinnan ("För Maja var det inte första gången")[40] mot den vallonska, här representerad av Martins trolovade Joanna. Sverige blir, liksom hos Nergård, ett frihetens och möjligheternas land, såväl näringsmässig som sexuellt.

Det bör dock tilläggas att kärleksscenen mellan Martin och skogsrået på intet sätt sticker ut i Falks långa romansvit, där det sexuella motivet är en av fiktionens grundpelare. Vallonerna sägs i förläggarens annonsmaterial vända sig till "samma läsare som [den norska författaren Margit Sandemos (f. 1924)] 'Sagan om isfolket' som är Nordens mest lästa romanserie".[41] I Sandemos serie ingår 47 böcker publicerade 1982–1989. Den svenska översättningen utgavs av Boknöje, som med Falks Vallonerna (som alltså började utges samma år som Sandemos serie avslutades) presenterade en uppföljare till succén, dock utan samma framgång.[42] Göran Falk, själv vallonättling, arbetade som sport- och teknikjournalist och var många år chefredaktör för tidningen *Vi bilägare*. Romanserien om Vallonerna var hans enda skönlitterära försök. Som författare är han tydligt inspirerad av Sandemo, som i Sagan om isfolket blandar en naturlyrisk stil med berättelser om övernaturliga krafter och sexuella möten. Falk uppehåller sig konsekvent vid huvudpersonernas sex- och dryckesvanor, som tillsammans skapar invecklade intriger. Övernaturliga väsen är också ett vanligt inslag, men Falk skiljer sig från Sandemo på så sätt att de mystiska händelser som kopplas till Näcken, Skogsrået, trollen och Vittramannen oftast får en naturlig förklaring. Vidskepelsen utgör en hindrande kraft som vallonerna måste övervinna. Stilistiskt skiljer sig Falk på avgörande punkter från Nergård, vars sociala skärpa och allvar saknas i Vallonerna, som närmast framstår som ett lustspel.

Av de tolv delarna i Falks romansvit utspelar sig fyra vid vallonbruken i Uppland: *Blodstenen* (del 1, 1989), *Smak av smultron* (del 3, 1989), *Skammens skugga* (del 8, 1991) och *Trollunge* (del 12, 1993). En stor del av handlingen i dessa böcker utspelar sig vid Österbybruk. Det mesta av arbetet bedrivs

där av fransktalande valloner, mörka främlingar i färggranna dräkter som står i bjärt kontrast till de blonda svenskarna i deras enkla vadmalskläder. Det civiliserade bruket är omgivet av den hotfulla skogen, och ligger dessutom nära Dannemoragruvan, som utgör en sorts mörk pol i Falks romansvit. Där lever vilda svenska gruvarbetare, suputer som man inte kan lita på, och svekfulla "löskonor". Romanseriens huvudpersoner fruktar den barbariska omgivningen:

> Maria greps av ångest bara hon tänkte på världen utanför. Skogen stod hotfull och tät runt Österby. Bruket var som en liten ö som när som helst kunde sköljas över av det gröna havet. Hon fruktade skogens andeväsen och vilda djur lika mycket som det hårda, ogudaktiga leverne som fördes vid gruvan.[43]

Dannemoragruvan får också stå som symbol för det svenska, då det talas om klyftan "mellan gruvan och bruket, mellan svenskar och valloner".[44] Vallonerna och det vallonska representerar civilisation, ordning och förnuft, medan Sverige och svenskarna präglas av vildhet, oreda och otyglade drifter. Precis som hos Nergård är det nya hemlandet skrämmande, men också en fri och öppen plats utan begränsande regler, där de vallonska invandrarna kan göra nya erfarenheter.

Avslutning

Syftet med denna uppsats har varit att visa hur skönlitteraturen fungerar som kompletterande källa för kunskapen om de upplandska vallonbruken och hur skönlitteraturen har bidragit till att skapa vår bild av dessa bruksmiljöer. Det har visat sig att var tid har sin särskilda berättelse om bruksmiljön, och att denna berättelse speglar samhällets struktur och hierarkier. På 1700-talet, när litteraturen ännu inte fungerade som ett verktyg för utbyte av känslor och idéer på en litterär marknad, utan snarare var en propagandakanal för hovet och aristokratin, får berättelsen om bruket också tjäna dessa syften. Till brukens guldålder – 1700-talet och det tidiga 1800-talet – hör berättelsen om den ensamme mannen ur högreståndsmiljö som besegrar naturen för att skapa bruket som en förening mellan skönhet och kraft. Vallonbruket framställs som en konkret representation av de positiva värden som kopplas till den svenska nationen: manlighet, styrka och mod. Författaren som skildrar bruket är patronens gäst och underlydande. Han (för det är alltid en man) skriver inte för en stor läsekrets eller för en litterär marknad, utan för bruksherren och hans närmaste.

När litteraturen i samband med det moderna genombrottet skulle sätta problem under debatt och befria människan från förtryck, är det just dessa teman som ham-

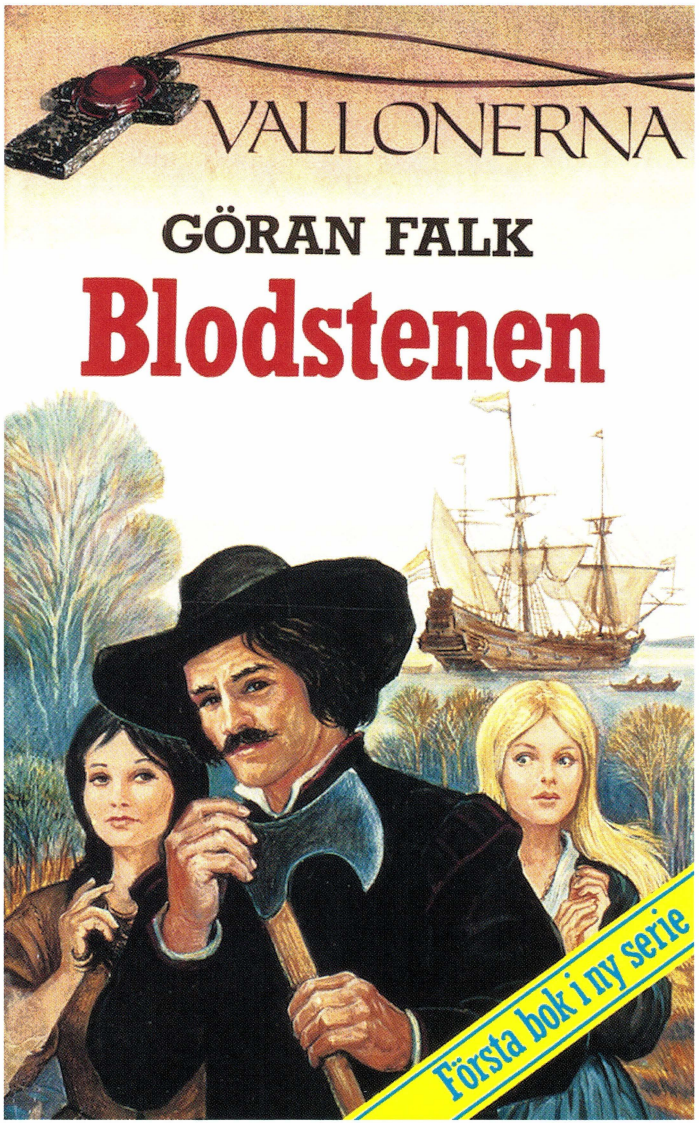

Omslag till Göran Falks roman Blodstenen *(1989), den första i en serie om vallonerna i Bergslagen. Illustration av Göte Göransson. Foto Kungl. biblioteket.*

nar i centrum för skönlitteraturen om bruken. Under industrialiseringen av det svenska näringslivet omformas den skönlitterära berättelsen om bruket; nu handlar den istället om förändring, konflikter och förtryck. Händelserna återberättas ur bruksarbetarens perspektiv, och det vanligaste temat är klyftan mellan ledning och anställda. Flera författare är dessutom upptagna med att skildra bruksdöden och dess konsekvenser. Några av de skribenter som skildrar brukets utveckling under den industriella revolutionen kan räknas till den tidiga arbetarlitteraturen. Deras verk är indignationslitteratur, skriven i syfte att avhjälpa de orättvisor som präglar arbetslivet.

Under efterkrigstiden utvecklas den skönlitterära berättelsen om vallonbruken till en minneslitteratur. Författare som upplevt järnbrukens nedgång och fall vill berätta historier om arbetslöshet, facklig kamp och moderna aktiebolag som vägrat ta ansvar för brukens anställda. Samtidigt upptäcker underhållningsförfattare med historiska intressen att vallonbrukens transnationella ursprung rymmer en fängslande berättelse om migration och kulturkrockar; de första generationerna vallonska invandrare blir huvudpersoner i episka romaner om kärlek och äventyr.

Gemensamt för merparten av de skönlitterära verken om vallonbruken är att de relativt troget beskriver en samtida eller förfluten verklighet. Romaner, dikter och noveller kan alltså i flera fall fungera som ett viktigt socialhistoriskt källmaterial. Framför allt finns bevarade människors känslor och erfarenheter inför brukssamhällets struktur och förändringar, exempelvis i samband med det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets bruksdöd. Skönlitteraturen har också påverkat våra föreställningar om de uppländska vallonbruken. Romantikens hyllningsdikter och beskrivningar av bruket som ”en liten värld för sig” har, tillsammans med guldålderns monumentala arkitektur, bidragit till att skapa bilden av järnbruket som en undantagsplats präglad av ordning och struktur, under en välvillig patrons överinseende.

Anmärkningsvärt är att historierna om det industrialiserade bruket, ofta berättade ur arbetarnas perspektiv, och med fokus på konflikter och problem, verkar ha fått ett så begränsat genomslag jämfört med den äldre diktningen. Det är som att bruket, när det upphört att vara en anomali och genom industrialisering, effektiva transporter och rationaliseringar införlivats med det svenska näringslivet som helhet, inte längre utövar samma lockelse för vår kollektiva fantasi. Författarnas fascination för vallonbruket – liksom vår egen – bygger på föreställningen om en undantagsplats, en ljus idyll av skönhet och ordning, mitt i den mörka Upplandsskogen.

Noter

1 Magnusson, 2010, s. 132 f.

2 Isaksson, 1995, s. 16. Uppfattningen om bruksmiljön som en föregångare till folkhemmet har också ifrågasatts. Patriarkalismen var påtvingad uppifrån och gynnade främst bruksägaren. Bruksarbetarna garanterades visserligen utbildning och social trygghet, men de fick ingen eller ringa del i de enorma vinsterna. Vid de bruk där arbetarna organiserade sig i början av 1900-talet uppstod bittra konflikter med ledningen (Isaksson, s. 227).

3 Se t.ex. Boëthius, 1951, Douhan, 1990, och Isaksson, 1995.

4 Jfr Furulands memoarer *Mina dagsverken* (Furuland, 2009).

5 Isaksson, 1995, s. 121 f.

6 Citaten ur Thorilds brev har hämtats från Lauritz Weibulls utgåva, *Thomas Thorilds bref* (1899–1942).

7 Citaten ur "Forsmark" har hämtats från Stellan Arvidsons utgåva av Thorilds *Samlade skrifter*, 1: *Dikter och prosaoden. Prosaskrifter 1778–1783* (1992), s. 139–146. Diktens inledning, samt polariseringen mellan nordiskt och sydländskt, har sannolikt påverkats av Thorilds intresse för den götiska historieskrivningen (främst Olof Rudbecks *Atlantica* [Thorild, 1943, s. 283 f; jfr Blanck, 1911, s. 402]).

8 Om Thorilds Sturm und Drang-diktning (med bl.a. "Forsmark" som exempel), se Arvidson, 1931, s. 404–413.

9 Anton Blanck skriver att Thorild "förhärligar arbetet i Forsmarks smedjor och förlänar något av elementarmakternas kraft däråt" (Blanck, 1911, s. 402).

10 Stellan Arvidson skriver om detta avsnitt att Thorild ställer läsaren "öga mot öga med en svensk proletär från 1700-talet, en järnverksarbetare, placerat mitt i sin egen miljö, i smedjan" (Arvidson, 1931, s. 410). Beteckningen "proletär" är mindre passande i detta sammanhang. Ordet leder tanken till det sena 1800-talets politiskt engagerade fabriksarbetare. I Thorilds dikt framstår smeden snarare som ett sagoväsen eller en naturkraft. Miljön är knappast heller "hans egen"; den finns till i första hand för att konkretisera Thorilds egna värderingar.

11 Liljendahl, 1969, s. 68.

12 Sveriges första ångmaskin, konstruerad av Mårten Triewald, togs i bruk vid Dannemora gruvor redan 1726. Den fungerade dock dåligt. 1731 ställdes Triewald inför rätta av gruvans missnöjda ägare. Ångmaskinen monterades ned 1736.

13 Isaksson, 1995, s. 133 f.

14 Isaksson, 1995, s. 183.

15 Isaksson, 1995, s. 149.

16 Schüllerqvist, 1982/1983.

17 Geijerstam, 1897, s. 8–17 samt tabeller och tillägg på s. 18–51. Geijerstam hade tidigare utarbetat studierna *Anteckningar om arbetareförhållanden i Stockholm* (1894) och *Anteckningar rörande fabriksarbetarnes ställning i Marks härad* (1895).

18 Geijerstam, 1897, s. 3.
19 Geijerstam, 1897, s. 5 f.
20 Geijerstam, 1897, s. 8 f.
21 Geijerstam, 1897, s. 10 f.
22 Geijerstam, 1897, s. 14–17.
23 Svensson, 1992.
24 Under år 2008 genomfördes förarbeten för att återuppta brytningen i Dannemora gruva. Gruvan tömdes på vatten och järnvägen rustades upp. Den 3 maj 2012 lämnade det första malmtåget Dannemora för vidare transport till den gamla utskeppningshamnen i Hargshamn.
25 Järnhanteringen i Österbybruk återupptogs redan 1983 i personalkooperativet Österby gjuteri. Idag (2013) är gjuteriet fortfarande verksamt och har omkring 100 anställda.
26 Nergård, 1985, s. 8 f. Nergård har, utöver vallonsviten, skrivit ytterligare två historiska romaner med motiv från Bergslagen samt disputerat i historia med avhandlingen *Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering ca 1580 till 1700* (diss. Uppsala, 2001).
27 Nergård, 1985, s. 28 f.
28 Nergård, 1985, s. 78.
29 Nergård, 1985, s. 238.
30 Nergård, 1985, s. 161 f.
31 Nergård, 1985, s. 165.
32 Nergård, 1985, s. 35.
33 Nergård, 1985, s. 37.
34 Nergård, 1985, s. 38.
35 Nergård, 1985, s. 41.
36 Nergård, 1985, s. 39.
37 Nergård, 1985, s. 53 f.
38 Falk, 1989a, s. 16 f.
39 Falk, 1989a, s. 30.
40 Falk, 1989a, s. 54.
41 Falk, 1990, s. 256 [ej paginerad].
42 Enligt uppgifter från förlaget Boknöje trycktes volymerna i Göran Falks Vallonerna till en början i samma stora upplagor som Sandemos Sagan om isfolket (40 000 ex), men försäljningen gick dåligt och många volymer (uppskattningsvis 75 procent) makulerades. Den tolfte och sista boken i serien trycktes i endast 12 000 ex. Serien skulle ursprungligen ha varit längre, men på grund av den dåliga försäljningen tvingades Falk skriva om den tolfte boken för att den skulle passa som seriens sista. Vallonerna har aldrig återutgivits (till skillnad från Margit Sandemos Sagan om isfolket som fortfarande utges och idag (2013), enligt uppgift från Boknöje, tryckts i mer än 5 miljoner exemplar bara i Sverige). Däremot översattes serien till norska och utgavs av förlaget Bladkompaniet (Boknöjes moderbolag) i Oslo 1990–91.
43 Falk, 1989b, s. 16.
44 Falk, 1989b, s. 35.

Källförteckning

Arvidson, Stellan, *Thorild. Studier i hans ungdomsutveckling*, diss Lund: Borelius, 1931

Bergkvist, Sven O. och Olls, Bert, *Gamla smeder och bruk*, Stockholm: Rabén och Sjögren, 1971

Blanck, Anton, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur. En undersökning av den götiska poesiens allmänna och inhemska förutsättningar*, Stockholm: Bonnier, 1911

Boëthius, Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*, Den svenska arbetarklassens historia, 9, Stockholm: Tiden, 1951

Dahllöf, Tordis, *Verkligheten i dikten. Författare som forskare i sin kulturmiljö*, Stockholm: Carlsson, 1994

Douhan, Bernt, *Bruk i Uppland. Rapport från stiftelsen Leufsta*, Skrifter från Dannemora bergslag, 1, Dannemora: Dannemora bergslags stiftelse, 1990

Elovson, Harald, "Studier i brytningarna i nordisk litteratur omkring 1890, i *Edda. Nordisk tidskrift for litteraturforskning*, bind 36, Oslo: Universitetsforlaget, 1936, s. 369–449

Falk, Göran, Vallonerna, romansvit i tolv delar, Helsingborg: Boknöje, 1989–1993

Furuland, Lars, *Bergslagen i litteraturen. Kommenterad bibliografi med inledande litteratursociologisk uppsats. Skönlitteratur, bygde- och arbetarspel, levnadsminnen, reseskildringar och bilderböcker samt urval av facklitterära och bibliografiska hjälpmedel*, Hedemora: Gidlunds i samarbete med Ekomuseum Bergslagen, 1998

–, *Mina dagsverken. Minnen från folkhögskolor, folkbildning, universitet och möten med arbetarförfattare*, Stockholm: LaGun, 2009

Geijerstam, Gustaf af, *Anteckningar rörande arbetarnes ställning vid fyra svenska gruvor*, Stockholm: Lorénska stiftelsen, 1897

Isaksson, Olov, *Vallonbruk i Uppland. Människor och miljöer*, Stockholm: Bonnier i samarbete med Upplandsmuseet, 1995

Liljendahl, Lennart, *Dannemora-Hargs järnväg. En social och teknisk studie av en bruksbana*, Svenska järnvägsklubbens skriftserie, 6, [Stockholm]: [Svenska järnvägsklubben], 1969

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, 4 rev. utg., Stockholm: Norstedt, 2010

Nergård, Maj-Britt, "valloneposet": *Fransosen, Fransosernas barn, Den okände karolinen* och *Stenens hemlighet*, Stockholm: LT, 1985–1989

Schück, Henrik och Warburg, Karl, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 6, Stockholm: Geber, 1930

Schüllerqvist, Bengt, "Österbybruk. Vallonbruket som blev det röda Österby", i *Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek*, 24/25, Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, 1982/1983, s. 89–94

Svensson, Roine, "Sista lasten malm lämnade Hargshamn", i *Upsala Nya Tidning*, 25.11.1992

Thorild, Thomas, "Forsmark. Skaldesång til Herr Revisions-Secreteraren m:m: Samul af Ugglas 1787", i *Samlade skrifter*, 1: *Dikter och prosaoden. Prosaskrifter 1778–1783* (1992), s. 139–146

–, *Thomas Thorilds bref*, utg. Lauritz Weibull, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 19, Upsala: Svenska litteratursällskapet, 1899–1942

Artikeln är en avsevärt förkortad och redigerad version av boken Det diktade bruket. Skönlitterära berättelser om vallonbruk i Uppland 1787–2012, *Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 66 (Uppsala, 2013), 2 upp. 2014.*

Andreas Hedberg är fil. dr i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet samt verksam som lärare och forskare vid Litteraturvetenskapliga institutionen.